

סוד שנחתם

לדרכו של דן פגיס ז"ל
בחקר השירה העברית

אפרים חזן

דן פגיס, על סוד חתום – לתולדות החידה העברית באיטליה ובהולנד, ירושלים תשמ"ו (המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית – מוסף תרביץ, ד), הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, 280 + XVII עמודים.

מסיחים שונים). הציורים ניתנו בטכניקות שונות: בדרך של תחריט, תצריב, חיתוך-עץ, הדפס מגלופה; ובכתב-יד: רישום בדיו, מונטאז', אקווארל או טכניקות מעורבות. רמת הביצוע היתה בהתאם לרמת המבצע ולכבוד המקבל, וכמה מן החידות הוגשו על קלף בכתביה הדורה. מבחר האיורים שצורפו לספר מעידים על רמות שונות; מציור פרימיטיבי עד לתחריט מקצועי. דוגמה מעניינת לצורת החידה הוא הציור המעטר את גב הכריכה: איש ואשה על חודה של חרב. ציור זה מלווה חידה בתבנית סוגט, שכתב עמנואל חי ריקי (רכ), מקובל ופייטן (1743-1688) על האהבה (החידה הובאה בשלמותה בתצלום מתוך מקורותיה, בעמ' 136-137). הציור רומז אל דברי התלמוד הבבלי (סנהדרין ז ע"א): 'כי רחמימתין הוה עזיזא אפותיא דספסירא שכיבין' (כשהיתה אהבתנו עזה על רוחבה של חרב שכבנו), כלומר לאוהבים די במקום צר ביותר. ההסטה בציור זה היא בכך, שהקורא מצפה לראות בו סמל ולמעשה אין לפניו אלא רמז לעניין (ראה

דן פגיס ז"ל (ראדואץ, בוקובינה כ"ד בתשרי תרצ"א – ירושלים כ"ג בסיוון תשמ"ו) היה משורר אנין, חוקר של השירה העברית בספרד ובאיטליה ופרופסור באוניברסיטה העברית בירושלים. זמן קצר קודם פטירתו יצא לאור ספרו 'על סוד חתום', ורגישותו הרבה למילים ולמשמעויותיהן באה לידי ביטוי גם בספרו זה. הספר עוסק בחידה העברית הספרותית באיטליה ובהולאנד במשך מאתיים שנות פריחתה (1650-1850), כאשר היתה סוג מרכזי נפוץ מאוד ושימשה אמצעי לבידור חברתי. אולם מאז, נעלם סוג ספרותי זה לחלוטין מן הכתיבה היוצרת, וגם מחקר השירה העברית התעלם ממנו. פגיס מגדיר בבירור את תחומי מחקרו ומתרכז בחידות 'הצורה והלועז', אשר שמן מעיד על שני האפיונים המייחדים אותן כסוג-משנה בפני עצמו.

צורת החידה היא ציור אָניגְמָתי, שבא ל'הצפין' את הפתרון ולהצביע עליו מכיוון נוסף ובדרך מיוחדת (למעשה היקשה הציור על הפתרון, שכן היו בו

פשוט, בין לשון ל'מִטְשָׁה לשון', נוספו לה לחידה העברית גימטריאות ונוטריקונים, צירופי אותיות, חידודי לשון וצימודי לשון ורמזי רמזים לספרות העברית הקדומה למקורותיה.

אדגים משהו מדרכי ההצפנה, בעזרת חידתו של עמנואל חי ריקי שכבר הזכרתי, אשר פתרונה הוא 'אהבה' וכתובה היא בצורת סונט. איעזר בפתרון נות של המחבר, אעיר עליהם ואשלים אותם. (החידה מובאת כאן כנתינתה וכצורתה בספרו של ח"י ריקי.)

עמ' 141). חידה זו מדגימה יפה גם את עניין הלועז. בשורה 8 אומרת החידה: 'הן היא בהר המור ולא הר בתר', בעל החידה מפרש זאת, בספרו 'אדרת אליהו': 'אהבה כלשון לעז (איטלקית במקרה דנן) Amor וזהו המור'.¹ אף זה ממוסכמות הסוג, שהמחבר מכין פירוש לחידותיו ומפרש כל פרט וכל רמז. רבים הפירושים שנדפסו בצד החידה, כמובן לאחר אירוע החידה.

אכן לחידות אלה היה יעוד חברתי מוגדר. רובן המוחלט נכתבו להזדמנויות ולאירועים כמו: חתונה, ברית-מילה, שירי הכתרה לתואר דוקטור, שירי שבת, שירים לסיום מסכת, לחגים, ואפילו קינות. למרות הסתיגויות שונות וטענות שהושמעו כנגד החידות, נקלט הסוג כסוג שירה לגיטימי לחלוטין, והקהל היה משתתף באירוע באופן פעיל תוך הניסיון לפתור את החידה. אף האירוע סביב החידה היה בעסק גדול: הפצת החידה בקהל לפני תאריך היעד, הפתרונות הניתנים (ורק פתרונות בכתב נתקבלו), מעמד הכרזת הפתרון הנכון, ביאור החידה לפרטיה, ובעיקר הענקת הפרס למי שיצליח ל'פצח' את כתב החידה על כל פרטיו. כל זה מסביר את הפריחה שהיתה לסוג בשעתו.

הספר מציג את סוג החידה בכלל על כל הבטיו, מסכם את המחקר שנעשה בסוג עד עתה, מציין בלמדנות מעמיקה כל שלב בהתפתחות הסוג ומציג כל חלק מחלקי חידת הצורה והלועז על כל גווניו והתפתחותיו. דן פגיס מתמודד בהנאה גלויה ובידענות מרשימה עם לשון הסתרים של החידה ודרכי ההצפנה המרובים שבה. מלבד המישחק בין מטאפורה לפיענוח ובין מטאפורה ללשון של

1 ראה: עמנואל חי ריקי, אדרת אליהו – פרפראות לחכמה, ליוורנו תק"ב, דף נ"ג, ע"ב.

אלקים

שבת ויחידים ירדה את קולו...
 ויום שבת (ג) אל אלהים ירד...
 כן חזר חזרה...
 חידה נכתבה על ידי...
 עמנואל קוריאלי יציר:

ואני

מקור הבלה ויחידים ירדה...
 ויחידים ירדה...
 אכן זה הד:

צורת החידה

זן היא כפת חלק בתוך תפלים
 ששה שלא כוזן בעזרת בעזרת
 טוב נעזרה ירע בעזרת
 לא נעזרה כן איש ויא שקים
 כל פושקים בה ירדנים כסתר
 גם נאמנה היא בעזרת נוספת
 רב טוב כחוקר אל מלא מושבת
 זן היא כתר המור ולא נר כתר
 שם אל בעצמו כך שמה כפלים
 כי כן שמה ארבע וצד לו רג
 כי היא ויא הם בו קלי תללים
 ענה מליצתי והנה נבצאת
 עם ארץ כן כלב נסתרת
 ענה בולגנתן זו היא טבצאת

הערה: המילה 'נבצאת' במקום 'נבצאת' כפי שכתב ריקי.

המחרוזות הראשונה בנויה על רמזי מקור-רות: 'עזה כמות אהבה... מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה' (שה"ש ח:ו-ז). אהבה עזה כמוות ועל-כן היא כמת, שכן זהו דימויה. 'דולק בתוך המים' – שהרי מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה. אם גוברת האהבה, (הפעם מדובר באהבת ה' דווקא) עד כדי

בשמן המלא, ואז 'אלף' = 111, ויש שהאותיות נרמזות על פי משמעות שמן: ואז 'אלף' עניינו אילוף ולימוד, בית = בית, גימל = גמל, דלת = דלת ועוד.

ה'צפנים' האלה, שהציבו אתגר לכך-הזמן משכו את לבו של פגיס, והוא העמיד מחקר למופת מן המסד עד הטפחות. סוג ספרותי זה שהיה מוזנח כליל זוכה כאן לתנופת מחקר הפותחת אותו לחוקר ולקורא בן-זמננו. שכן לפנינו סקירה היסטורית ממצה, תוך קביעות מוכחות, כי הז'אנר נתגבש בידי משה זכות לפני שנת 1650 וכי מקור הז'אנר בספרד ולא באיטליה. נוסף לכך הספר כולל דיון בעקרונות התיאורתיים של החידה, דיון מקיף וממצה בכל פרט ופרט ממרכיבי החידה הרבים ובטכניקות השונות הפועלות בכל מרכיב ממרכיבי החידה, התחקות אחר האירועים החברתיים סביבי החידה לעיתים עד כדי מסירת התאריך המדויק של חתונה כלשהי. כנספח מביא המחבר שלוש חידות-צורה מאת רבי משה זכות ומבארן ביאור מלא, של כל רמז וכל טכניקת הצפנה.

הספר כולל מפתחות, שהם אוצר ביבליוגרפי מקיף ויחיד של סוג ספרותי זה, המציג למעלה משלוש מאות חידות צורה ולועז כנגד כמה חידות בודדות כאלה שהיו ידועות קודם לכן. המפתחות כוללים: לוח מחברי החידות ותידור-תיהם, לוח חידות הצורות ומקורותיהן, לוח המקורות והמחקרים, ובו רישום מפורט של מה שנכתב על החידה לסוג-גיה, וכן מפתח השמות וההסברים לאיורים.

גישה מעמיקה זו של פגיס לחידה מלמדת על החשיבות שייחס לסוג זה. הוא חוזר בו מן הקביעה, כי הזיקה בין הנושא ללבושו המילולי, ובין הציוריות המטאפורית לפשט — כפי שהיא

כך שאדם חוזר בתשובה מאהבה, אזי 'זדונותיו נהפכים לזכויות' וזהו 'טוב נעשה הרע' — לאמור הזדונות שהם רע נהפכים לזכויות, לטוב. השינוי במבנה התחבירי בא לסבך את הפותר. 'לא יעשה כן איש ירא שמים' — איש ירא שמים לא יהפוך רע לטוב, כלומר החוזר בתשובה מיראה אינו זוכה לכך שזדונותיו תיו יהפכו לזכויות. (כל העניין הוא על-פי בבלי יומא פו ע"ב).

הפושעים היושבים בסתר אינם אלא רמז ל'על כל פשעים תכסה אהבה' (מש' י:יב) והמשך הדברים הוא על-פי 'נאמנים פצעו אוהב' (מש' כז:ו). חסד מושכתו — שנאמר 'אהבת עולם אהבתך על כן משכתך חסד' (יר' לב:ג). הר המור הוא כאמור הלועז Amor. טור 9 עובר לטכניקה של גימטריה: שם ה' (אותיות ה-ו-י-ה) בגימטריה 26, שהוא כפול מן הגימטריה של 'אהבה' 13. בהמשך באה שוב טכניקה שונה, של מישחק לשון במקטעה-לשון: כי כן שמה 'ארבע' ואין בו 'רע' — במלת הפתרון כלולות האותיות של 'ארבע' בלי 'רע'; נותרו אותיות 'א-ב', ויש להוסיף להן 'הוא' ו'היא' (טור 11) 'בלי רגליים', כלומר בלי האותיות האחרונות. לאמור להוסיף ה, ה, על א, ב = אהבה. עזה מליצתי — סיום והקדשה לחתן ולכלה, וגם כאן נכללים רמזים לפתרון. כשהמלה 'עזה' רומזת אל עזה כמוות אהבה, ואף אהרן, זה שם החתן, רומז אל 'הוי מתל-מידי של אהרן אוהב שלום... (אבות א:יב). אהבתו מועברת אל הכלה שבן-יולנת. ריקי מוצא במלה מוצאת — שורש 'יצא' קשר לביטוי 'ותצא אש' (וי' ט:כד).

יחד עם המלה 'עזה' חוזרת החידה אל הרמז שבראשה, 'כי עזה כמוות אהבה... 'רשפיה רשפי אש'. טכניקות מחוכמות כהנה ויותר מהן. למשל, כאשר הגימטריה מונה את ערכן של האותיות

במפורש, 'השימוש בה כשיר לכבוד בעלי השמחה תוך שילוב השבח (ראה עמ' 74, 75), פותח אפשרויות מעניינות להבנת היחס בין ההקדמה ובין השבח, כפי שהחל להראות דן פגיס בספרו על שירת החול, והמשיך בכך א' מירסקי במאמרו 'המבנה בשירי הידידות'⁴.

החידה מתודת היטב את ההבחנה המדויקת בין מלה למלה, בין מלה הבאה כמטאפורה למלה הבאה כפשוטה, בין שני אלה למלה הבאה כמלה טכנית כ'מְטָה לשון'. רגישות זו למילים על שלוש רמותיהן מאירה באור מעניין את שירתו של ד' פגיס עצמו. השיר הראשון בקובץ השירים האחרון שלו, 'מלים נרדד-פות', קרוי 'תרגילים בעברית שימושית', וכמוטו לשיר משמש צירוף מעניין שהובא בספר דקדוק כדוגמה למשפטי שאלה בהא השאלה: 'השלום לך? הרצחת וגם ירשת?' הצירוף הזה, שבספר הדקדוק הוא צירוף 'מְטָה לשוני' המשמש לצורך התרגול ולא לצורך המשמעות, הבאתו בספר שירה מעמיד אותנו על המשמעות הפשוטה של הדב-רים. משמעות זו בעצם הצירוף המוזר מקבלת לבוש פיגוראטיבי, המעמיד את הדברים על משמעות עומק שמעבר לפשט, ומזה אל השיר כולו, כפי שרומזת פתיחתו:

שְׁלוֹם, שְׁלוֹם. בְּעֵבְרִית יֵשׁ עֵבֶר וְעֵתִיד,
אֲבָל אֵין הוֹנָה, רַק בְּיֵוֹנִי.
עֲקָשׂוֹי נֶעְבֵר לַמְשָׁפֵט.⁵

דוגמה זו אינה אלא רמז לזיקה סמויה אפשרית בין מחקריו של דן פגיס

בשירת-החול — היא דרגה מסוימת של חידתיות וההכרל בינה ובין החידה הוא בדרגת הסתימות. בספר שבדיונונו קובע פגיס, כי 'החידה היא סוג ספרותי המכוון תמיד לאתגר; נמנעו לא יהיה קורא סתם, אלא נשאל ונבחן דווקא' (עמ' 48), ובכל זאת קיים האופי החידתי של שירת-החול העשירה בפיגוראטיביות, אשר לעיתים תפחה עד כדי עצמאות ועצמיות.² אופי הציריות של שירת-החול יוכן יותר ויוגדר יותר, אם נכיר היכרות קרובה את 'החידה' כסוג בפני עצמו.

אבאר דבריי על ידי דוגמה הרחוקה לכאורה מענייננו, משירתו של יוסף בן ישראל (תימן המאה ה-17), שכתב חידות רבות על עצמים שונים, על שמו, על דברי תורה והלכה ואף על סיפורי-עם. אחת החידות היא על הנר, 'השיבוני באיש נאה והדור והוא בוכה ולבו אש יקדה', והיא מסיימת לאמור 'הוסף בן לישראל אשר נם / בזה השיר לראש גלות יהודה'. פירש המהדיר 'נראה שהמשורר שלח את שירו לאחד מראשי קהילות תימן'.³ הווי אומר שהחידה שימשה בתפקיד שיר-השבח הקלאסי, הבא לשבח את הנדיב. שיר-השבח הקלאסי בנוי כידוע שני חלקים: ההקדמה המע-מידה שיר-חול העומד בפני עצמו (שיר יין, שיר חשק, תיאור טבע וכדומה), ומן ההקדמה 'נחלץ' המשורר ועובר אל השבח עצמו. אחת השאלות המסקרנות בסוג זה היא היחס הפואטי בין ההקדמה לשבח.

השימוש בחידה בתפקיד שיר שבח

2 תשכ"ט, עמ' 174. על מחבר החידות — שם, עמ' 42.

4 ראה: פגיס (לעיל, הערה 2), עמ' 165-174; א' מירסקי, 'המבנה בשירי הידידות', סיני, פא (תשל"ז), עמ' קג-קכח.

5 ראה: ד' פגיס, מלים נרדפות — שירים, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 9.

2 ראה, למשל, תיאור העט בשירה יתומה: ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א, ירושלים ותל-אביב תשט"ז, עמ' 175-172. ניתוח הדברים — ראה: ד' פגיס, שירת החול ותורת השיר למשה אבן-עזרא ובני זמנו, ירושלים תשל"ל, עמ' 55-63.

3 ראה: י' רצהבי, ילקוט שירי תימן, ירושלים

ראשון לכך, מהם פינה ומהם יתד לקריאה, ללימוד ולמחקר בשירת-החול. ספרו 'חידוש ומסורת' מעלה דיון חלוצי, שיטתי ומקיף של השירה העברית בספרד הנוצרית מאמצע המאה ה-12 עד הגירוש.⁶ שירה זו עמדה תחת צילה הכבד של שירת תור-הזהב באנדלוס, עד שעמד פגיס וחשף את ייחודה. הוא הגדיל לעשות בתיאורו ובניתוחו את המקאמה העברית ובני סוגה, שהיו החי-דוש הגדול של תקופה זו, השכיל להאיר את המקאמה ואת היצירה הסיפורית המחורזת באור עצמן ולפרוץ את המעגל של עיסוק מתמיד בחשיפת מקורות ומק-בילות לסיפורים. במחקרים הספרותיים של היצירות הללו עצמן, הן נתגלו באור חדש. אביא לכך דוגמה אחת. הוא דחה את הרושם כאילו הסיפורים על הנשים ב'ספר השעשועים' לאבן זבארה הם בגנות האישה. אדרכא, טען פגיס, הסיפורים בגנות הנשים מובאים בפי 'הרשעים' כדי לשכנע את ה'תמימים', המתפתים ונופלים בפח, מכאן שאבן זבארה מביע דווקא בעזרת סיפורים אלה אהדה רבה לנשים.

השירה העברית והפרוזה החרוזה באיטליה, הן ותורת השיר שלהן, כמעט לא זכו למחקר כלל, לבד מכמה סקירות וההדרות של טקסטים, ואף בהן ראו מעין שלוחה של השירה הספרדית. פגיס, בספרו 'חידוש ומסורת', הוא שהניח את התשתית לחקר שירת החול באיטליה, תיאר את יסודותיה, הציג לקורא את הנושאים, הסוגים, הסגנון והלשון, דרכי הצורה וענייני הפרוזודיה שלה, המיוחדים והמגוונים מאוד. מחקריו הראו, כי שירת איטליה היא בעלת ייחוד משלה בכל המובנים. היא יונקת אמנם משירת ספרד אך יש לה מקורות

6 ראה: ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת-החול העברית: ספרד ואיטליה, ירושלים תשל"ו.

לשירתו. ואכן השגיו המופלאים של פגיס במחקר השירה העברית בספרד ובאיטליה מקורם באישיות יוצרת, שכל דבר שעניינו ספרות ואמנות-הלשון קרוב ומופך לה ומעורר סקרנות ורצון לרדת לעומקם של תהליכים ספרותיים סבוכים ומורכבים, תוך יכולת חשיבה מדעית מדויקת וברורה. השילוב בין היוצר לחוקר ויכולתו המופלגת של פגיס לנסח את דבריו בצורה מדויקת וברורה העניקו לחובבי שירת-החול בספרד ובאיטליה את המסד ואת הטפחות למחקר ספרותי מובהק של שירה זו. שכן דן פגיס הוא מי שזיכה את חובבי השירה בגישה המאוזנת לשירת-החול הקדומה. הוא דחה את הגישה ההיסטורית, שראתה שירה זו בעיניהם של אנשי ימי-הביניים, גישה שודאי היתה הופכת את העניין בשירת-החול לעניין טכני של השוואה אל הפואטיקה המלאכותית של ימי-הביניים. מצד שני דחה פגיס לחלוטין את הגישה ה'על-זמנית', שהתייחסה אל שירה זו כאילו נכתבה היום, תוך התעל-מות ממסגרותיה ההיסטוריות וממקומה. פגיס, בעקבות מורו הגדול ח' שירמן, פיתח את הגישה הפרספקטיבית, אשר יחסה אל שירת ימי-הביניים מיוסד על ידיעה מוחלטת של הפואטיקה שלה ומסגרותיה ההיסטוריות, תוך שילוב בינה ובין העקרונות הכלליים של כל שירה, כפי שנתנסחו בתורת הספרות הקלאסית והמודרנית.

שני נושאים מרכזיים: האחד — זיקת הנושא לניסוחו ולקישוטי השיר; השני — סוגי השיר, נושאייהם, ניסוחם ותורתם נתנו בידי הקורא את הכלים הדרושים לגישה הפרספקטיבית הנכונה. אין לתאר היום קריאה נאותה בשירת-החול בספרד ללא היכרות מעמיקה עם מחקריו של פגיס, ושני ספריו, 'שירת החול' ו'חידוש ומסורת', הם בסיס

הגדולה לחקר שירת־הקודש בהדרת שירי לוי אבן־אלתבאן. במבוא מציג פגיס את אחד הפייטנים החשובים בספרד ומשקף יפה את האווירה התרבו־תית של תקופת־תור־הזהב.⁸ פגיס גם היה מודע לצורך לקרב את שירת ימי־הביניים לקהל הרחב ואף תרם לכך באנתולוגיה שלו לשירת האהבה 'כחוט השני', הכוללת שירים מספרד, מאיטליה, מתורכיה ומתימן.⁹ לא רק ספרד ואיטליה זכו אפוא לתשומת־לבו, השלמות וההק־פיות מחייבות להגיע גם למרכזים אחרים, והדברים נעשים בטוב טעם ובהרבה ידע והבנה. יצוין עוד, כי פגיס גם תרם לחקר השירה העברית החדשה, במהדורתו החדשה לשירי דוד פוגל.¹⁰ דן פגיס עסק גם בפעילות ממשית כדי לקרב את השירה לציבור, ובצד הוראתו באוני־ברסיטה שימש כראש החוג לספרות עברית במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין והיה שותף פעיל בועדה לתוכניות־הלימודים בספרות לבתי־הספר התיכו־ניים.

חובבי השירה העברית חבים חוב גדול לדן פגיס: את ההנאה המלאה מקריאת שירת־חול ואת הבנת תור־הזהב בספרד ובאיטליה. הקורא והחוקר עומ־דים היום נוכח שירה זו, שהוצגה לפניהם במחקריו של פגיס במלוא הדרה, וכלי מחקר ודרכי עיון מלוטשים בידיהם. בכלים אלה יכולים הם להמשיך ולהע־מיק חקר, לקרוא בשירה וללמוד בה. אנו תלמידיו מקווים להיות ראויים להיקרא ממשיכיו.

9 ד' פגיס, כחוט השני – שירי אהבה עבריים מספרד, איטליה, תורכיה ותימן, תל־אביב תשל"ט.

10 כל שירי דוד פוגל מלוקטים בצירוף מבוא ומקורות בידי דן פגיס, תל־אביב תשכ"ו; מהדורה שנייה מתוקנת ומורחבת, תשל"ב; מהדורה שלישייה מתוקנת ומורחבת תשל"ה.

יניקה נוספים, ומתוך מקורות אלה היא מעמידה שירה עצמאית ומעניינת. מחק־ריו של פגיס בשירת איטליה מחזירים אותנו אל 'על סוד חתום' ומבליטים את ייחודו של המחבר כחוקרה הדגול של שירה זו. ספרו זה ממצה את כל מה שנאמר על החידה על־ידי אנשי זמנה, בצד קביעת העקרונות וכללי הז'אנר. לא רק לגבי סוג בודד האיר פגיס את עינינו, אלא אף תקופה שלמה זוכה להארה.

היכרותו הקרובה והמעמיקה של דן פגיס עם הספרות הכללית ותורת הספ־רות הכללית, שליטתו בתרבות הקלאסית ובשירה העברית והלועזית של ימי־הביניים ורגישותו המופלגת של חוקר־יוצר זה ללשון הספרות – הם שהקנו לו יכולת מופלאה לעסוק בנושאים חלוציים ועם זה להגיש מחקר שלם ובשל תוך גישור על פער שהיה מצריך שנים רבות של מחקר. מחקריו של פגיס מקנים לנו גישה ספרותית מלאת עניין אל שירת־החול העברית על שלושת מרכזיה העיק־ריים: אנדאלוס, ספרד הנוצרית ואיטליה. עם זאת, פגיס לא התעלם מן הצורך בהתקנת מהדורות טובות של שירתנו, לא שכח לטובה את העוסקים בכך ואת אלה שקדמו לו בכל תחום מחקר ששקט בו. על יחס הכבוד שלו לראשוני החוק־רים מעידים ההקדמה הממצה והמבוא הביבליוגרפי שהקדים לספרו של ד' ילין 'תורת השירה הספרדית' והתקנתו לכרך השלישי של דיואן משה אבן־עזרא, ובעיקר המפתח שהכין לביאוריו של ח' בראדי.⁷ עוד יש לציין את תרומתו

7 ראה: ד' ילין, תורת השירה הספרדית,² עם מבוא וביבליוגרפיה מאת ד' פגיס, ירושלים תשל"ב. משה אבן־עזרא, שירי־חול, יוצאים לאור על־ידי ח' בראדי, הוסיף שינויי נוסח ושירים מכתב־יד גינצבורג וחיבור מפתח כללי לביאור – ד' פגיס.

8 ד' פגיס, שירי לוי אבן־אלתבאן, ירושלים תשכ"ח.

תולדות הקהילה היהודית בעיראק

יעקב מ' לנדאו

Nissim Rejwan, *The Jews of Iraq: 3000 Years of History and Culture*, London 1985, Weidenfeld and Nicolson, IX, 274 pp.

בתקופת הגאונים מוצגים בהקשר של השינויים בחברה הלא-יהודית ובתמורת רות במימשל המדינה. העליות והירידות במצבם הכלכלי של היהודים, בעת שליטת המוסלמים, מוסכרות בפריחה ובהידרדרות של עיראק בכלכלה. במאה השנים האחרונות, מוקדשת תשומת-לב רבה להשפעת התפתחותה של הלאומנות הערבית בעיראק על מצב היהודים שחיו בה.

באמור לעיל נעוצים עיקר כוחו ועיקר חולשתו של הספר. זהו הניסיון הראשון, כמדומה, לסקור בכרך אחד 3000 שנה של יהודי עיראק, על רקע ההיסטוריה הכללית של הארץ – שעה שחיבורים קודמים עסקו רק בחלק מהתקופה או התמקדו בחייה הפנימיים של הקהילה היהודית (למשל, חיבוריו של א' בן-יעקב). ואכן רג'ואן ממלא את משימתו בתנופה רבה. ברם התפיסה הזאת מחייבת התפרסות רחבה מאוד – ואולי אף רחבה מדי. מכאן, שחלק מהתיאור הופך, בהכרח, להיות אפיזודי; כך הדיון בפרקים אחדים מהחלק הראשון ובחלק השני, במקומות רבים. החלק השלישי, לעומת זאת, הוא המגובש ביותר, ונדמה כי גם המחבר כתב אותו בהתלהבות מיוחדת, ובעיקר את הפרקים על המאה העשרים, אשר גם המקורות על אודותיה רבים וזמינים יותר, כמובן. התמורות כרבנות, התרחבותו של החינוך המודרני (לרבות פעילות כ"ח), ניצני התנועה הציונית, השתלבות היהודים בפעילות

המחבר הוא עיתונאי וסופר, יוצא עיראק המתגורר בירושלים, וכבר פירסם ספרים ומאמרים על המזרח הערבי בן-זמננו. זהו, כמדומה, ניסיונו הראשון לכתוב חיבור רב-היקף על היהודים באזור הזה. ואכן הוא מודה בהקדמתו כי הוא מודע לכך ומציין, בענווה, כי ספרו מבוסס על חיבוריהם של אחרים, וזכותו היחידה למחקר מקורי נעוצה רק בפרקים הדנים בתקופתנו, שבה הוא חי בעצמו בעיראק. יש לומר, עם זאת, כי בנוסף לכך רבה זכותו של רג'ואן בארגונו המאוזן של החומר ובהצגתו השקולה והמעניינת.

הספר מחולק לשלושה חלקים עיקריים, אשר כל אחד מהם מכיל עשרה פרקים. החלק הראשון (עמ' 1-76) דן בגולה היהודית מתחילתה עד חדירת האסלאם (731 לפנה"ס-641 לס'); השני (עמ' 77-168) – במפגש עם האסלאם (641-1850); השלישי (עמ' 169-248) – במאה שנה של שינוי ראדיקאלי (1850-1951). הפריודיזאציה נתונה, כמובן, לטעמו של כל מחבר. עם זאת, אולי היה עדיף לא להתייחס לשנת 1850 כאל תאריך כה חשוב בתולדות עיראק (או יהודיה), ושמא היה ראוי להתחיל את חלק ג' מראשית השלטון העות'מאני או רצוי מראשית השלטון הבריטי בעיראק, בתום מלחמת-העולם הראשונה.

שיטתו של רג'ואן היא לתאר את המציאות היהודית-העיראקית על רקע ההיסטוריה הכללית של הארץ. החיים הפנימיים וחיי הרוח של גולת בכל

בטחת. הגיעו הדברים לידי כך, שלא ניתן עוד להסתיר את מיבצע הפינוי ההמוני, מכיוון שמשפחות רבות ביקשו להצטרף אל ילדיהן והתחילו למכור את מטלטליהן ורכושן, כך שהכל יכלו לראות מה יעדם הסופי. נוכח נחישות כזאת ותוך הבנה שהן הצבא והן המשטרה אינם מסוגלים לעכב את זרם ההגירה, החליטה הממשלה – באין ברירה – להעניק צביון חוקי להגירה.

סגנונו האנגלי של רג'ואן קולח ולשונו בהירה למופת. פעמים נדירות מאוד, כך נראה, מופיע כתיב לא מקובל, כשם הנביא מוחמד, אשר אצלו הוא -Muha mmed (הכתיב המדעי הוא -Muha -mmad; העממי - Mohammed). בדומה, הוא מתרגם 'גולה' בתור exile; עדיף לתרגם זאת diaspora (ואילו exile היא גלות). ברם, אלה חריגים שניתן לתקנם בנקל, במהדורה השנייה. הספר יישאר חיבור דפיניטיבי, בלשון האנגלית, לקורא המשכיל המתעניין הן בתולדות המזרח הערבי והן ביהודים שחיו בו; גם איש המדע ימצא בו תועלת. לשניהם מובטחת קריאה מהנה ומאלפת.

הכלכלית בימי המאנדאט הבריטי, הפרעות בהם (הפרהוד) בשנת 1941, התעללות לאומנים העיראקיים בהם אחרי המלחמה, עלייתם ההמונית של יהודי עיראק למדינת ישראל – כל אלה זוכים לתיאור חד-עין. הנה, לדוגמה, כיצד מתאר רג'ואן את המהלכים שהובילו לראשית העלייה ההמונית מעיראק (עמ' 245-246):

אם כי ההגירה הבלתי-חוקית מעיראק לארץ-ישראל לא פסקה מעולם, המלחמה והמצב הצבאי שם פעלו כגורמים מרתיעים, וזרם ההגירה הואט במידה ניכרת. חתימת שויתת-הנשק, מחד, וביטול המצב הצבאי, מאידך, שימשו אות למחתרת הציונית להתחיל לפעול ברצינות. דרכי בריחה לאיראן, ישנות כחדשות, נוצלו במלואן, במיוחד דרך בצרה ושט-אל-ערב בדרום ודרך אזורי הגבול ההרריים בצפון. מורי-דרך ערבים וכורדים גויסו, בקבלת תשלום בעין יפה; שוטרי גבול ואנשי ביטחון אחרים שוחדו, כך שהתעלמו מהעניין; פקידי המימשל בבגדאד ניקנו אף הם, ללא מאמץ יתר, כשהסידורים שנעשו נגעו להם או לחבריהם; וצעירי היהודים והיהודיות חיכו בתור, ממש, ללכת אל הארץ המור-

מקורות האיורים

- תודתנו נתונה למוסדות ולמחברים הבאים שמגניזים הובאו התצלומים בחוברת זו (להלן מספרי העמודים בחוברת זו, שבהם ניתנים התצלומים):
- ארכיון בית-התפוצות ע"ש נחום גולדמן, תל-אביב – 19, משמאל (צילם מיכה ברעם); 32 (מימין מאוסף ק"א ויטרבו, פירנצה; משמאל מאוסף י' פיטלוביץ, אוניברסיטת תל-אביב); 47 (באמצע); 71 (מימין באדיבות לילון ארביב, בת-ים; וכן משמאל); 64 (באדיבות ז'נט נעים, לונדון); 76; 87; 103 שני תצלומים (משמאל באדיבות יעקב לוזון, ירושלים); 111 (למטה, באדיבות ז'אק בהן, אשדוד).
- ארכיון יד ושם, ירושלים – 12, מימין.
- מרטין גילברט, אטלס השואה, תל-אביב תשמ"ו, משרד הבטחון – ההוצאה לאור – 92.
- Renzo de Felice, *Ebrei in un paese arabo*, Bologna 1978 – 47 (למעלה, למטה).
- אברהם הטל, ירושלים – 106; 118; 127-130.
- יד טבנקין, אפעל, המכון לחקר התנועה הציונית והחלוצית בארצות המזרח – 108; 111 (למעלה); 112 (2 תצלומים); 116.
- יהדות לוב (בעריכת פריג'א זוארץ ואחרים), תל-אביב תש"ך – 51.
- מכון בן-צבי, ירושלים – 98; 135.
- נחום מנחם, מתחים ואפליה עדתית בישראל, חיפה 1983 – 138; 145.
- ש"א נכון, ארונות קודש ותשמישי קדושה מאיטליה לישראל, תל-אביב תש"ל, הוצאת דביר – תצלום מימין, בעטיפה; 26; 27.